

TRADUCCIONS AL CATALÀ DELS SEGLES XIV-XV I INNOVACIÓ CULTURAL I LITERÀRIA*

LOLA BADIA
Universitat de Barcelona

PROTAGONISME DE LA TRADUCCIÓ A LA BAIXA EDAT MITJANA

L'"humanisme català"¹, postulat per la crítica dels anys vint i trenta del nostre segle entre 1388 i 1494, es presentava en dues facetes diferents: les creacions originals i les versions dels autors clàssics o classicistes (Riquer 1934: 13-17). Entre els autors originals (cinc en total) destaquen Metge i Corella, situats als dos extrems del període². Dels altres tres, un, Enric de Villena, va escriure en català només ocasionalment³; els dos darrers, Antoni Canals i Francesc Alegre, són essencialment traductors⁴. Si tenim en compte aquesta circum-

* El text d'aquest treball és una versió catalana adaptada d'un dels capítols que l'autora va escriure per encàrrec de la *Historia de la Literatura Española* de l'Editorial Espasa Calpe de Madrid el maig de 1991.

1. Per a la complexitat de la cultura literària tardomedieval a la Corona d'Aragó d'expressió catalana, remeto a Badia 1988; per al mateix fenomen vist des de França, a Gumbrecht 1988. El paper de l'*humanisme* (filològic) en les literatures romàniques de la península ibèrica és tractat a Lawrance 1989. En l'àmbit català l'ús actual del terme *humanisme* en el sentit connotat positivament i espiritual que se li donava a la bibliografia dels anys vint i trenta revela una òptica de caràcter filosòfic que reuneix sota el terme *humanista* el tipus del filòleg italià del segle XV (de Petrarca a Valla) i el tipus més imprecís de l'"intellectual atent als problemes humans". Vegeu els termes *humanisme i humanista* en aquesta doble accepció a les reedicions recents de treballs de M. Batllori (1979, 1983, 1987). Colomer (1978 i 1988) reprèn amb matisos propis la noció. En aquest darrer treball l'esment d'un *humanista* tan allunyat de la filologia com és Turmeda obre la qüestió al problema de l'emergència del subjectivisme a la cultura occidental; per al qual remeto, des del punt de mira del literari, al llibre de Zink 1985. La bibliografia d'historiadors i arxivers se sol servir també del terme *humanisme* per a designar la cultura cancelleresca europea des dels seus mateixos orígens: Canellas 1988, *Cancelleria e cultura* 1990. Parlant de traductors i traduccions a la Corona d'Aragó als segles XIV i XV crec prudent, per a no embolicar més la troca, atènyer-se a l'acceptació filològicament restrictiva dels termes en qüestió (Badia 1988, Lawrance 1989).

2. No cal insistir en la idealització de què va ser objecte Metge als anys vint ni en la importància de l'edició i l'estudi de Riquer 1959; remeto a Badia 1988, on es planteja també la reivindicació definitiva de Corella, un valor en alça d'ençà que s'ha comprovat l'ús que fa Martorell de la seva prosa al *Tirant* (ho proclama Riquer al pròleg de Martorell i 1990b i ho descriu Albert Hauf a la seva comunicació, en premsa, al IX Col·loqui de l'AILLC d'Alacant 1991).

3. Càtedra 1988 ha posat fi a la llarga i deplorada ocultació de l'imprès original (descriu a Norton 1978) de *Los doze treballs d'Hèrcules*, escrits en català i traduïts posteriorment al castellà pel mateix autor. Versa sobre aquesta qüestió la contribució de l'esmentat Càtedra al *Symposion Tirant lo Blanc*, celebrat a Barcelona al novembre de 1990 (actes en premsa).

4. Es tracta de dos personatges de perfil molt diferent (un teòleg dominicà valencià de darreries del XIV i un ciutadà barceloní lletraferit de la segona meitat del XV), associats al classicisme i a (...)

tància i el fet que també Metge i Corella van traduir i adaptar textos d'altri, fins i tot en les seves obres més "originals", es va perfilant la rellevància excepcional de l'operació de traspassar a la llengua romànica pròpia el llegat cultural d'Occident al llarg dels segles XIV i XV.

És prou sabut que la Cancelleria reial del XIV va ser una forja lingüística i cultural gràcies a l'adaptació al català de textos llatins de caràcter jurídic i administratiu; aquesta activitat va formar diverses generacions de funcionaris reials que destaquen per les seves habilitats en la redacció⁵. Sembla legítim pensar, doncs, que una descripció sistemàtica de les traduccions i de les seves tècniques és una via segura per apreciar la innovació cultural i literària que s'introdueix en l'horitzó català durant els darrers segles medievals.

Des de començaments del nostre segle els filòlegs han inclòs les traduccions literàries d'aquest període entre les obres "clàssiques" dels escriptors medievals catalans, i comptem amb un bon nombre de contribucions a l'estudi de la traducció en català, publicades en les últimes dècades; trobem a faltar, tanmateix, un catàleg raonat de les traduccions medievals al català que permeti una autèntica síntesi de la qüestió basada en una cronologia tan segura com sigui possible⁶.

Així doncs, els problemes teòrics i metodològics es multipliquen quan intentem abordar el tema, començant per la consideració prèvia que tota la cultura medieval occidental descansa, en última instància, sobre una Escriptura que no va ser redactada originàriament en llatí, la llengua de la seva recepció canònica en els segles que ens ocupen. D'aquesta manera, les reflexions sobre l'art de traduir del nostres intel·lectuals dels segles XIV i XV poden remetre sense grans problemes a les de sant Jeroni, el traductor de la biblia vulgata⁷; en

l'humanisme perquè van anostrear, respectivament, una part de l'*Africa* de Petrarca i els *Fets i dits memorables* de Valeri màxim, i les *Transformacions* d'Ovidi. Per a Canals, posteriorment a Riquer 1964, II: 433-460, cal veure Rico 1984b, Casanova 1988, Hauf 1990, de Nigris 1991. L'obra original de Canals és de caràcter religiós i doctrinal (*Tractat de confessió, Scala de contemplació, Tractat del molt espiritual...*), mentre que Alegre practica la literatura sentimental (*Somni, recitant lo procés d'una qüestió enamorada, Sermó d'amor...*). Vegeu, a més de Riquer 1964, III: 249-252, Badia 1986, Càtedra 1989.

5. Per al paper cultural de la Cancelleria a la Corona d'Aragó, vegeu les conegudes aportacions del segon volum de Riquer 1964 i Ruiz Calonja 1954-1956 i els treballs clàssics de Rubió i Lluch (1889, 1907-1921, i 1917-1918) i Rubió i Balaguer (1948, 1984, 1985 i 1990). Per a una visió europea de la qüestió *Cancelleria e cultura* 1990; alguns títols recents: Canelias, Trenchs 1988 i, per a la història literària, Izquierdo 1990.

6. Vegeu a la bibliografia les principals aportacions recents: Morató 1959; Wittlin (1963-1968, 1971, 1973-1974); Latini 1980-1989; Romano 1979, Riera (1984, 1987, 1989); Séneca 1987; Badia (1973-1974, 1983-1984, 1985-1986); Martínez (1985-1986). L'esforç més notable cap a una visió de conjunt de la qüestió és el ric repertori de Wittlin 1991; altrament al catàleg de "traduccions humanistes" de Riquer 1934 no ha estat posat al dia. Vegeu més avall la qüestió de la interferència entre la innovació en l'estil i la tècnica de traducció i el tema científic, teològic o doctrinal del text manipulat. Un cens de traduccions del català al castellà a Riera 1989.

7. Sant Jeroni tracta de la traducció en dues conegudes epístoles *Ad Pammachium*, la 49 (PL, 28, 511-512) i la 57 (PL, 28, 568-579). Rubió i Balaguer 1948: 63-65 fa referència a les declaracions prologals dels traductors que tenen present l'exemple del sant; vegeu Prats 1983: 47-48. La doble possibilitat de traduir *uerbum pro uerbo* a la conservació dels *genus omne uerborum uimque* era present als nostres traductors medievals també a través de cites de Ciceró.

qualsevol cas, traduir és una empresa noble, arriscada i necessària, que pot adquirir diversos matisos de solemnitat i de responsabilitat segons la matèria presa en consideració i segons la maduresa filològica del traductor⁸. Els traductors al català dels segles XIV i XV, tanmateix, malgrat la importància de la seva tasca i malgrat la idealització intel·lectual de què han estat objecte, van treballar al marge de les innovacions en la teoria de la traducció introduïdes pels primers humanistes italians (Norton 1981) i discutides al *De interpretatione recta* d'aquell Leonardo Bruni (Baron 1928: 81-96) de qui tant parlen alguns dels nostres escriptors (Romano 1982); la idea central de Bruni és que el traductor ha de comprendre bé el text de base (cosa que suposa conèixer a fons la llengua i el context segons la metodologia dels *studia humanitatis*; gramàtica, retòrica, història), incloses les intencions estilístiques de l'autor. La traducció s'ha d'adequar literàriament al seu model (Norton 1981: 188; Baron 1928: especialment 84-88)⁹.

Seria un despropòsit voler abastar en una visió de conjunt tots els problemes de la traducció medieval al català, com ara la qüestió de les versions bíbliques al llatí i d'aquesta llengua a les romàniques¹⁰, o el problema del naixement de la cultura escolàstica, omnipresent a partir de les noves versions del *corpus* aristotèlic fetes al segle XIII¹¹; la presència de la traducció a la cultura medieval és tan constant, que el que resulta realment significatiu és delimitar de manera eficaç el sector o el punt de vista que es vol tractar (*Traductions* 1989; *Rencontre* 1990).

8. No hauria de sorprendre, en tal cas, que el verb *traduir* adquireixi en alguns textos del XV el sentit de "traslladar o transferir continguts doctrinals d'un ambient cultural a un altre", encara que per fer-ho materialment no es tradueixi un text concret. Així Ferran Valenti, en el pròleg de la seva versió dels *Paradoxa* de Ciceró, assimila Ramon Llull (el creador d'un sistema de pensament original) i Bernat Metge (un experimentat manipulador de textos) als "traductors" de materials culturals al català (Morató 1959: 35-43). Aquesta actitud no és tan lluny de l'ús pretextual que alguns escriptors fan de la traducció per a justificar tota mena d'operacions, fins i tot la creació *ex novo* (vegeu la dedicatòria del *Tirant lo Blanc*, Martorell 1990a: 113-114).

9. No existeixen rastres en el món català de la recepció de les idees de Bruni esmentades; ni tampoc trobem res semblant a la polèmica d'Alonso de Cartagena amb l'aretí a propòsit de la seva traducció d'Aristòtil del grec. Amb prou feines les primeres traduccions impreses catalanes mostren una mica de sensibilitat en aquest terreny; així Wittlin 1991: 14 atribueix al mestre Aleix, curador de la impressió del *De regimine principum* de Gil de Roma una sensibilitat estilística que s'avança a la dels seus temps (per a una discussió més extensa, Wittlin 1988b). Vegeu també la maduresa literària de la versió catalana de darreries del XV de l'obra d'un humanista com el Panormita (Beccadelli 1990).

10. Les bibles catalanes, en vers i en prosa, reclamen per qüestions de mètode, un estudi a part; Bohigas 1982: 57-76; Bohigas 1985: 44-54 i 73-82; Morreale 1958; Riquer 1964, II: 117-121 i *GRLMA*, VI, 1, 1968: 43-44.

11. En català tan sols trobem versions de les *Etiques*, de les *Econòmiques* i d'algun pseudo i para Aristòtil morals, com ara el *Liber de pomo* (*La mort d'Artístotil* 1987) o el *Secretum secretorum* (Bohigas 1985: 22), als quals caldria prestar més atenció, ja que van ser el vehicle de difusió de determinats llocs comuns del pensament de l'estagirita que afloren en els textos literaris. Una versió de l'*Etica* es troba dintre de la traducció catalana del *Tresor* (Latini, 1980-1989), una altra és al manuscrit 296 de la Biblioteca de Catalunya. Vegeu també Viciàna 1982 i la nota 25. Més avall s'esmenta la necessitat de considerar les cròniques universals al costat de les traduccions de llibres d'història; igualment la traducció d'enciclopèdies cal considerar-la al costat de la de textos morals; el *Tresor* (Wittlin 1988a) va tenir un èxit singular, però també cal recordar el *Drogmaticon philosophiae*, mencionat més avall, i el *Breviari d'amor* de Marfré Ermengaud (Ricketts 1972).

Així, per exemple, el conjunt de qüestions literàries que plantegen traductors com Canals, Metge o Alegre no inclou, per descomptat, la dels orígens d'algunes branques de la ficció romànica com a traduccions-adaptacions de certs textos llatins¹²; els traductors de la baixa Edad Mitjana que aquí ens interessin havien adquirit una noció de la distància temporal suficient per poder enfrontar-se al text original distingint entre passat i present amb una nitidesa progressiva i objectivant, amb major o menor eficàcia, les dificultats tècniques de l'acte de traduir.

TRADUCCIÓ I LLENGUA LITERÀRIA

La història de la llengua, disciplina que ha incorporat recentment l'estudi de les traduccions medievals catalanes a la construcció de la seva òptica particular, ofereix alguns punts de vista aclaridors i indefugibles. Així Nadal 1989 examina la naturalesa d'algunes versions tardomedievals i passa revista a alguns dels pròlegs més explícits dels traductors al català on troba mostres de la noció creixent de l'*alteritat* del llatí respecte de l'idioma vulgar¹³; la consideració d'uns lectors que no entenien ni el llatí ni un *llatí en so de romanç* obliga els traductors a responsabilitzar-se totalment del resultat de les seves versions. És interessant de constatar que, malgrat la data simbòlica de 1380, apuntada en Rubió i Balaguer 1948 com el moment de transició entre el vell mètode de traslladar "paraula per paraula" al d'atendre a la "sentència", el sistema antic, tan poc respectuós amb la naturalesa (el "geni") de la llengua de destinació, segueix essent criticat fins a finals del segle XV, la qual cosa explica el desconcert que produïen en lectors tardans les versions "primitives" de determinades obres. D'aquí es desprèn que les segones versions d'alguns d'aquests textos responguin només a exigències tècniques, que Nadal interpreta en el sentit de la creació progressiva d'una "llengua literària vulgar"¹⁴.

El tema de les traduccions múltiples d'un mateix original no deixarà de plantejar problemes literaris: en quin sentit es pot parlar del "gust" dels traductors del XV? No és més coherent pensar que s'imposa una presa de consciència de la naturalesa estilística de l'original? O és que les traduccions es repeteixen

12. No caldria recordar que la paraula mateixa que designa el gènere narratiu, *roman*, que a la península ibèrica hem anomenat "novella" des del segle XVI, volia dir en els seus orígens "arromançament"; al segle XII el *Roman d'Enéas* va néixer de l'*Eneida*, el *Roman de Troie* de diversos relats pseudo-clàssics, el *Roman de Brut* de la *Historia regum Britanniae* de Godofred de Monmouth (que algú també va traduir al català dintre d'una crònica universal, la del ms. espanyol 13 de la Biblioteca Nacional de París; Bohigas 1985: 178-203). Vegeu les notes 18 i 21.

13. Els pròlegs analitzats acompanyen sovint versions d'obres tècniques o doctrinals: el d'Arnau d'Estanyol al *De regimine principum*, de Gil de Roma (finals del XIV), el d'Arnau d'Alfarràs a la *Regla* de sant Benet (1457), el de Joan Benet Descoll a les *Constitucions benedictines* (1482); aquesta circumstància acaba de situar el discurs de Nadal al marge de l'entorn estrictament artístic de la qüestió. Vegeu, també, les observacions de Wittlin 1988b, citades a la nota 9.

14. Aquesta interpretació obre polèmica amb algunes observacions poc afortunades de Russell 1985: 9 i ss., en les quals se suposa que Canals traduïa a començament del XV el seu Valeri Màxim al valencià empès per estímuls "nacionalistes". Per a la inviabilitat de les conseqüències literàries dels "nacionalismes" orientals de la península al segle XV al·ludides per Russell, vegeu l'anàlisi lingüística del lèxic de Canals de Casanova 1988; la dialectalització interna del món català amb les seves conseqüències ideològiques és cent anys més tardana, com sabem, vegeu Schmid 1988.

senzillament perquè els uns no coneixen la feina dels altres?¹⁵ Però aquests no són els únics interrogants que queden sense respondre. Així, per exemple, el cens de traduccions, de la necessitat del qual adverteix Nadal 1989 (i que forneixen en part Riquer 1934, Wittlin 1991 i Riera 1989; vegeu la nota 6), no hauria d'incloure només les del llatí, ja que és evident que, com a mínim, dues traduccions de l'italià són més significatives que les del llatí pel que fa a la maduresa literària de les adaptacions; la de la *Divina Comèdia* (Alighieri 1974-1988), la naturalesa rimada de la qual cridà l'atenció del marquès de Santillana, i la del *Decameron* de 1429 (Boccaccio 1910; Badia 1973-1974; Riquer 1978). D'altra banda, comptem amb més anostraments de materials dantescos, boccacciosos i italians en general, traduïts amb un èxit desigual: comentaris i glosses a la *Comedia* (Riquer 1964, II: 468), versions de *Corbaccio* (Moll 1982), de la *Fiammetta* (Annicchiarico 1983-1987), dels *Trionfi* de Petrarca amb el comentari de Bernardo Illicinio (Nicolau 1928), de la *Primera guerra púnica* en versió italiana de Leonardo Bruni (Romano 1982), de les novel·letes *Deifira*, *Ecatonthonfila* de Leon Battista Alberti (*Novelari català* 1908-1916, III).

Cal no oblidar, és clar, que treballem, com d'habitud, amb les restes d'un naufragi. No ens ha de sorprendre, per tant, que la diversitat de la problemàtica acabi enterbolint qualsevol generalització: la gran literatura catalana del XIV i del XV és una àmplia exposició d'*única* i les traduccions no són una excepció. Així, la mediació cultural que els catalans innegablement buscaven en els escriptors italians tres-centistes i quatre-centistes (d'Itàlia s'importen textos literàriament innovadors i fins clàssics en vulgar)¹⁶, no impedeix que els francesos continuïn exercint una influència notable en aquest mateix terreny. La traducció catalana de *La belle dame sans merci* (Chartier 1983), una obra on es debaten les conseqüències del servei d'amor preceptiu de la *fin amor*, és feta amb tanta atenció a la seva natura estilística, que Francesc Oliver l'escriu en vers.

Ja Rubió i Balaguer 1984: 176 va observar que, de fet, van ser els francesos els qui en temps de Joan I i Violant de Bar van obrir les portes del classicisme als catalans. Les *Dècades* de Livi es van llegir en català (només els set llibres

15. Arnau d'Alfarràs va traduir per segon cop la *Regla* de sant Benet (Badia [Vallvé] 1984) i va exposar les seves raons en un pròleg que ha estat citat diverses vegades. Martínez 1986 comenta les dobles versions de Sèneca. Hi ha doble versió de les *Metamorfosis*, segons que ens informa Alegre (Badia 1986), de les *Ètiques* d'Aristòtil (vegeu la nota 11), de la *Consolació* de Bocci (en aquest cas, fins i tot triple; vegeu Riera 1984), dels *Paradoxa* de Ciceró (Morató 1959), de les *Antiguitats judaïques* de Flavi Josep (Riera 1987), entre d'altres textos antics. Duplictat de traduccions és tal vegada un concepte estret si tenim en compte Wittlin 1988a: del *Tresor* de Latini sembla que n'hi hagué fins a cinc traduccions medievals. No sempre se'ns han conservat les diverses versions; algunes vegades, com en els casos d'Ovidi o en el de Valeri Màxim de Canals, només tenim les afirmacions prologals de traductors que reconeixen tenir precedents en el seu treball. També entra dins d'aquest apartat la duplictat de versions exemptes i incloses dins d'una obra "original"; així el *Corbaccio* va ser traduït per Narcís Franch (Moll 1982) i també extractat lliurement i extensa per Metge a *Lo Somni*; en canvi, la *Lletra de reials costums* (*Familiarum rerum*, XII, 2, de Petrarca) sembla que va ser incorporada per Martorell al cap. 143 del seu *Tirant lo Blanc* (Martorell 1990a: 84) a partir d'una versió catalana anònima preexistent.

16. Com Bruni amb la seva doble versió de la *Primera guerra púnica* de Polibi, del grec al llatí i d'aquest al toscà; o el cas de les *Historiarum Alexandri* de Quint Curci, traduïdes a l'italià per Decembrio i d'aquest al català per Fenollet.

inicials de la Primera) gràcies a la versió francesa que va fer Pierre de Bersuire sobre l'edició de Petrarca (Wittlin 1963-1968) i el tractat militar de Vegeci, present també a les obres d'Eiximenis, va ser traslladat al català per Jaume Castellà a través d'un text de procedència angevina (Badia 1983-1984). És possible que hi hagi versions franceses intermèdies d'altres traduccions, però falten monografies que ens ho provin, en els casos en què els pròlegs no contenen cap informació al respecte¹⁷.

Aquestes constatacions, tanmateix, no invaliden la noció que precisament cap a 1380-1390 es produeix una substitució, en el terreny de la literatura de més prestigi, de les fonts franceses per les italianes, com es pot col·legir del triomf de determinades formes introduïdes precisament gràcies a aquestes darreres. Només cal recórrer a la descripció de la carrera literària de Bernat Metge o repassar l'edició de *Fronchino e Brisona* 1990 per advertir alguns dels mecanismes que són presents en el naixement de la prosa artística catalana: la fascinació per la rica escriptura italiana de Giovanni Boccaccio i l'èxit esclatant de la revolució intel·lectual de Petrarca¹⁸.

TRADUCCIONS I DIFUSIÓ DEL SABER

Les innovacions estilístiques en el camp de la prosa, que perviuen durant tot el segle XV fins a Joan Rois de Corella, conviuen amb un altre tipus de solucions literàries (les dels partidaris del llenguatge versificat, per a la lírica i fins i tot per a la narrativa, vegeu el cas de Roig) i no són, de cap manera, l'única funció que va tenir la importació de materials del protohumanisme italià; els textos llatins de Petrarca i de Boccaccio van ser traduïts, adaptats o recollits en antologies com si fossin textos antics, per a ser utilitzats com a repertoris d'informació diversa (Rico 1983). Aquests són els casos de l'adaptació del *De remediis utriusque fortunae* de Petrarca (Alòs-Moner 1936), de les diverses epístoles que circulen al marge de les col·leccions canòniques¹⁹, de la traducció perduda del *De claris mulieribus* de Boccaccio (Romano 1979) o de l'adaptació de les seves *Genealogiae deorum gentilium*, que Francesc Alegre va transformar en les

17. Se'n podrien tenir sospites, per exemple, a propòsit dels *Estratagemes* de Fronti (Badia 1983-1984) i qui sap si de les *Heroides*, traduïdes per Guillem Nicolau (Badia 1986) o de la *Guerra de Iugurta* del manuscrit 355 de la Biblioteca de Catalunya (Fernández de Heredia 1964: 50-58).

18. Seria absurd oblidar, però, que també van existir en aquests mateixos anys versions catalanes de prosa narrativa francesa, totalment aliena al classicisme italianitzant; en són testimoni la *Quête du Graal (Versione Catalana)* 1917 i altres diversos fragments artúrics (Bohigas 1982: 277-294). El record fascinant de la literatura cavalleresca va influir poderosament en escriptors com Guillem de Torroella, autor d'una *Faula* en versos, de molt d'èxit, on el rei Artús i la seva germana Morgana parlen en francès, o com l'anònim del *Curial e Güelfa*, que va saber fer conviure en la seva novel·la *chevalerie i clergie* amb una fórmula nova, que incorporava Dante, Petrarca i Boccaccio i un llarg seguici de sabers mitològics, més aviat confusos, al servei d'una "crònica poetada" (Turró 1991).

19. La més famosa és la versió llatina que Petrarca va fer del darrer conte del *Decameron* (Riquer 1959: *45-*48), que va ser inclosa en el llibre XVII de les *Rerum senilium* i posada en català per Metge. Aquest autor també va utilitzar la XXI, 8 de les *Rerum familiarum* en *Lo Somni* (*ibid.*: 326). Ja hem citat una altra carta d'aquesta col·lecció, la XII, 2, que va circular sota el nom de *Lletra de reials costums* (Martorell 1990a: 84). Vegeu el catàleg de manuscrits petrarquescos de les biblioteques d'Espanya de Milagros Villar, en premsa a l'editorial Antenore de Pàdua.

allegories que acompanyen la versió catalana de les *Metamorfosis* o *Transformacions* de 1494 (Badia 1986). Pel que fa a la pretensió de Canals de traduir directament de Livi el seu *Scipiò e Anibal*, extret en realitat de l'*Africa* amb mètodes no gaire filològics, vegeu Rico 1984b: 286. En aquest treball i a Rico 1983 es recullen casos de cites falses de Petrarca i altres manipulacions textuais, que permeten concloure que Canals i altres intel·lectuals del seu entorn s'inspiraven en Petrarca "para producir un texto profundamente extraño a los criterios de Petrarca" (Rico 1984b: 288). La versió del tractat *De providentia* de Sèneca del mateix Canals, per la seva banda, presenta una interessant reflexió apologètica del traductor sobre la possibilitat d'enfortir l'ortodòxia catòlica a base d'alguns textos clàssics. Aquesta actitud el posa en relació amb alguns frares anglesos, franciscans i dominics, que al llarg del XIV van capitalitzar la cultura clàssica a favor dels seus ensenyaments cristians, com el bisbe de Durham, Ricard de Bury, autor d'un tractat d'amor als llibres, el *Philobiblon*, que Canals aprofità en el pròleg a la seva versió de la *Carta de sant Bernat a sa germana*.

Un viatge als orígens inspirat per un mòbil exclusivament literari o artístic és francament insòlit als segles XIV i XV, i precisament la literatura prologal ens avisa tot sovint, amb profusió de llocs comuns, de les intencions moralitzadores i exemplars d'aquests periples²⁰. Aquesta coloració ideològica, de font eclesiàstica, s'explica amb més claredat si es té present que la difusió de la lectura i de les traduccions entre els laics cultivats podia fer la impressió que una *elite* d'aquests havia accedit al saber, antic patrimoni vedat als clergues. Així, el dominicà Antoni Canals arriba a afirmar, en el pròleg a la seva traducció del *De providentia* de Sèneca, que tem presentar-se davant de certs magnats que l'aclaparen amb preguntes teològiques, per a les quals no sempre pot improvisar una resposta, cosa que no deixa de ser perillosa, si es mira des del punt de vista de l'ortodòxia:

E, en aitals qüestions, és major lo perill entre hòmens de paratge, per ço com ligen molt e tots los llibres adés seran vulgaritzats, e per ço com conversen ab molt apte hom, e per la raó natural en què abunden, e per la gran speriência de diverses coses en les quals són fets regidors (Canals 1935: 86).

Així per exemple, la supeditació teòrica de qualsevol relat a la seva significació ètica explica el repertori de textos històrics (Titus Livi, Valeri Màxim, Frontí, Polibi, Flavi Josep, Quint Curci, Sallusti...) que nodreix la llista de les traduccions de clàssics dels segles XIV i XV, i que connecta amb les inclinacions culturals dels darrers reis de la casa de Barcelona, dels seus parents del ducat de

20. Excepte Ferran Valenti, que afirma que tradueix els *Paradoxa* per satisfer els desitjos d'una tertúlia d'amics, els altres traductors treballaven a les obres d'algun personatge encimbellat i de vegades ens consta que obtenien beneficis a canvi dels seus serveis. El dominicà Jaume Domènech, traductor d'historiadors francesos, obeïa instàncies de Pere el Cerimoniós i Jaume Conesa, protonotari reial, va traduir les *Històries troianes* a prec d'un "noble hom" innominat, desitjós de conèixer fets dignes de cavallers; Antoni Canals rep encàrrecs del governador de València Ramon Boil, de Pere d'Artés, mestre racional de Joan I (relacionat també amb Eiximenis i Guillem de Copons traductor del *Tresor*); del cavaller Galzeran de Santmenat, del cardenal de València, Jaume d'Aragó i de la reina Maria... Reis i magnats de tot Europa encarregaven traduccions d'obres llatines obeïnt a una viva demanda cultural que sotmetia la informació històrica a la formació moral i que feia recaure en els professionals de les lletres la tasca de fer accessible el contingut dels textos més desitjats (Monfrin 1963). Vegeu la nota 29.

Gandia o d'un intel·lectual tan representatiu de la tardor medieval catalano-aragonesa com Juan Fernández de Heredia (Cacho Blecua 1991).

Aquesta última circumstància ens haurà de mostrar que no és metodològicament possible de separar les traduccions citades més amunt entre parèntesis de les anomenades *Croniques universals* catalanes que proveïen d'informacions històriques del més gran interès. Des del *Compendi historial* de Jaume Domènec, escrit a instàncies de Pere III i basat, en part, en el *Speculum historiale* de Vicent de Beauvais (Coll 1971-72: 45), aquests llibres miscel·lanis van acumular una bona porció de notícies útils sobre l'antiguitat. Algun dels compiladors, anònims i desatesos per la història literària fou, d'altra banda, capaç de dur a terme reveladores operacions de catalanització de la seva font primària. Així, entre 1410 i 1419 el redactor de la *Crònica universal* del ms. 352 de la Biblioteca de Catalunya afegí a la traducció del seu model francès, la crònica d'història antiga de Waucher de Dénain, la versió catalana preexistent de la *Medea* de Sèneca i el fragment de l'Àfrica de Petrarca que traduí Antoni Canals amb el nom de *Scipiò e Anibal* (Coll 1971-1972: 47; Bohigas 1985: 163-178; Rico 1984b)²¹. No sembla pertinent deixar de costat aquests textos per raó de la poca puresa de les seves fonts: el *best seller*²² de les versions medievals al català de materials suposadament clàssics són les famoses *Històries troianes*, traduïdes pel protonotari del rei d'Aragó, Jaume Conesa, entre 1367 i 1374, que procedeixen del *remake* del *Roman de Troye* i de les falses cròniques del pseudo-Dictes i pseudo-Dares portat a terme pel notari messinès del segle XIII Guido delle Colonne (*Històries troianes* 1916).

ESTIL I FUNCIO DEL TRADUCTOR

Amb tot el que s'ha dit no hauria de sorprendre que l'anàlisi tècnica dels mètodes dels traductors medievals que ens ocupen i l'avaluació dels resultats d'algunes de les seves obres presenti un quadre alarmant d'infidelitats i tergiversacions. Els escassos coneixements de llatí clàssic i els encara més rars de context històric, expliquen les deformacions de la sintaxi i del lèxic i la confusió universal dels noms propis²³. Wittlin 1976 ofereix una tipologia dels errors dels

21. Hi ha molts materials en els manuscrits que enumera Coll 1971-1972 que no han estat analitzats fins a les darreres conseqüències. Així per exemple, el mencionat ms. 352 de la Biblioteca de Catalunya conté entre els seus folis 208 i 239v un resum de l'*Eneida*, que ja era a la seva font francesa i que, a falta d'altra cosa, podia servir d'introducció a la famosa obra de Virgili que tothom afectava conèixer al segle XV.

22. Només algunes obres devotes van obtenir el mateix èxit que aquest compendi d'història troiana a la baixa Edat Mitjana catalana: l'anònim autor del *Curial* substitueix la descripció de Laquesis, la bella competidora de la protagonista, amb una al·lusió a l'Helena de Guido delle Colonne (*Curial e Güelfa* 1930-1933, I: 97); en canvi Martorell copia directament el passatge corresponent per a presentar-nos Carmesina (Martorell 1990a: 384).

23. Olivar 1936 especifica com es treballava a la Cancelleria a base de manuals d'*Artes dictaminis*, els quals semblen esgotar l'horitzó bibliogràfic en el terreny de la retòrica. Un document de Rubió i Lluch 1907-1921, I: 183 dona testimoni de la compra d'un *Catholicon* de Joan de Balbi el 1357 per tal que l'escriptori reial "vocalorum copia habeatur". Vegeu també Rubió 1984: 195 i segs. i Rico 1983. Els fons bibliogràfics medievals catalans i els seus inventaris remetent a gramàtiques llatines de Priscià i Donat i al *Doctrinale* de Villadei; el quadre no canvia fins al XVI (Casas Homs 1971, Rico 1978). Vegeu Rusell 1985: 36 per al panorama dels instruments tècnics dels traductors contemporanis de Castella.

traductors medievals, que trobem aplicada a mostres catalanes en Wittlin 1973-1974 i Latini 1980-1989. A les deficiències tècniques cal afegir, a més a més, una necessitat a la vegada didàctica i moralitzant de glossar el text i de censurar-lo o apropar-lo a la sensibilitat del lector. Així doncs, no són infreqüents els *excursus* en forma de comentari, la incorporació total o parcial de glosses pre-existents, els canvis per motius religiosos (déus pagans substituïts pel Déu cristià, al·lusions mitològiques malenteses o modificades, sacerdots pagans transformats en bisbes...). Algunes vegades aquestes manipulacions es percebien com a millores que introduïa el traductor (Monfrin 1963: 161-162), cosa que no impedeix que tots els pròlegs proclamin la inferioritat de la llengua vulgar davant del llatí.

En aquesta barreja inextricable de recerca d'ensenyaments morals i de lluita amb la gràmatica i la retòrica antigues, les llengües romàniques van acabar per contagiar-se de determinades formes pròpies del llenguatge dels traductors: el català més elegant del segle XV, adopta, per exemple la col·locació del verb al final de la frase, el participi present llatí amb la seva concordança i els seus complements, la introducció d'estrepitosos llatinismes lèxics i el costum generalitzat dels parells de sinònims per expressar un concepte únic, nascuda de l'hàbit dels traductors d'emprar com a mínim dues equivalències dels termes difícils per assegurar la comprensió de l'original. Aquesta peculiaritat de l'estil dels traductors medievals ha estat estudiada sistemàticament a Wittlin 1991; la recopilació i l'estudi de l'extens repertori d'"expressions multinominals i de grups de sinònims" en les traduccions catalanes antigues autoritza Wittlin a explicar, per exemple, algunes de les peculiaritats més llampants de l'"estil de valenciana prosa", practicat amb tant d'èxit per Joan Roís de Corella i dels seus imitadors²⁴.

Si bé l'estudi dels textos de tema clàssic traduïts al català durant els segles XIV i XV pot conduir molt lluny de la presumpció d'un humanisme asèptic, també es cert que les versions humils d'obres devotes poden arrancar comentaris entusiastes dels seus editors pel que fa a la modernitat de l'estil; aquest és el cas del text català de l'*Exitatorium mentis in Deum*, escrit originàriament en llatí per l'agustí valencià del segle XIV Bernat Oliver (Bohigas 1985: 84). I és que no hi ha dubte que les traduccions de textos pietosos tingueren tanta o més importància per a la formació de la llengua literària i el clima cultural de la tardor medieval catalana que les de tema clàssic. Encara queda molt per dir a propòsit de la versió catalana glossada de la *Ciutat de Déu* agustiniana (Fàbrega 1964: 279), posem per cas, i recentment hom ha vist que les traduccions de les riques compilacions enciclopèdiques del franciscà Joan de Galles no només es relacionen amb una tasca d'Eiximenis (Wittlin 1971; Hauf 1990: 125-150), sinó que també es presenten com a molt afins a la vocació exemplarista de traductors d'històries de romans com ara Canals:

24. Els mestres de la prosa d'art del XIV i del XV doten d'una nova vida les velles parelles o sèries de sinònims del procediment de metamorfosar-les en una seqüència de caràcter hipotàctic: el que fou un estilema avorrit i repetitiu com "dolor e pena", esdevé una fórmula nova i engrescadora com "dolorosa pena" (Wittlin 1991: 84-96). De vegades s'introdueix en la metamorfosi l'ús del participi concertat com ara "eridí clamant" o "increpans me vituperaven" (*ibid.*: 86). Aquestes observacions d'alguna manera completen una interpretació proposada per Francisco Rico a propòsit de l'origen del que ell anomena les ambigüitats de l'estil de Corella (Rico 1984a).

Per la qual raó lo rei dels romans informà lo rei de França que los seus fills feés instruir en les arts liberals, dient-li que'l rei il·luminat és semblant a ase coronat. E per ço cascun príncep antigament havia son mestre; car Trajà hac per mestre Plutarco, Neró Sèneca, Alexandre Aristòtil... (Joan de Galles 1930: 65).

La traducció i la innovació cultural i literària tenen potser poc o res a veure amb determinades versions de caràcter merament tècnic²⁵; tanmateix tots els crítics descobreixen un interès en aquest sentit en les versions dels tractats militars de Frontí i Vegeci o del *De re rustica* de Palladi, i no només perquè un dels traductors d'aquesta darrera obra, Ferrer Saiol, va ser padastre de Bernat Metge. Ja hem vist que la discussió de les dificultats a superar en el procés de traducció s'aclareix sovint en textos no necessàriament literaris (Prats 1983, Nadal 1989). Com que no hi ha un estudi de conjunt de la problemàtica que tractem, encara ens podem deixar portar pel factor sorpresa: a quins estímuls podia obeir la traducció catalana del *Drogmaticon philosophiae*, manual de filosofia natural de Guillem de Conches, el mestre de Chartres del segle XII, de la qual han arribat fins a nosaltres dos manuscrits del XV i diversos fragments (Badia 1985-1986; Marquès 1988-1989; vegeu la nota 11)? El pròleg de l'autor, que es lamenta amargament de l'abandonament de les humanitats per part d'uns nous estudiants fascinats per la facilitat del saber (més filosòfic que literari) de les escoles del XII, quin sentit podia tenir en un ambient urbà o cortesà català del XIV-XV? Tal vegada resultava convincent aquest consell pedagògic?

Mas en tu, emperò, e en los teus fills, està alcuna esperança [de mantenir un saber autèntic], los quals no has embeurats en la tendra edat en joc de taules així com fan los altres, mas d'estudi e de lletres, e per ço l'odor del saber gardaran llonc temps; segons diu Horaci, l'olla nova gardarà o tindrà llongament la odor d'aquella cosa de què hom l'haurà una vegada abeurada... (Badia 1985-1986: 149)

PER UNA CRONOLOGIA

Deixant de banda l'anàlisi de la mediació catalana d'algunes traduccions a l'espanyol²⁶, que podria servir un dia per traçar un panorama de les interrela-

25. Per exemple, *Lo llibre dels cavalls*, versió catalana de la *Practica equorum* de Teodorico de Borgognoni da Lucca, a través d'una traducció castellana interposada (*Llibre dels cavalls* 1985). De tota manera no es pot afirmar de forma absoluta que la veterinària no tingui punts de contacte amb la literatura (existeixen llibres de cetreria en vers). No hi ha dubte que la medicina sí que en té de punts de contacte amb la literatura catalana del XV, especialment pel que fa referència a la patologia de la malaltia d'amor (Càtedra 1989). En qualsevol cas, resulten inquietants les traduccions d'obres mèdiques al català: qui llegia Avicenna en romanç? i amb quina finalitat? (Bohigas 1985: 101-107. S'hi cita la traducció d'Avicenna del ms. 563 de la Biblioteca Nacional de París; hi ha notícia de diversos textos mèdics en romanç, alguns de perduts). Si no s'ha de deixar de banda la medicina, en una perquisició de la innovació literària procedent de les traduccions, menys encara s'han d'oblidar coses com l'hagiografia o les obres pseudo-clàssiques de Sèneca i Aristòtil. Els falsos Sènecques i les compilacions de sentències d'aquest autor tenen un paper més important en la literatura del que s'ha sospitat des de Rubió i Balaguer 1984: 219-231. Vegeu les notes 11 i 26.

26. Riquer 1964, II: 467 en cita set casos coneguts: el *De Consolatione philosophiae* (impresions castellanes de Tolosa 1488 i següents); el *De re rustica* de Palladi; el *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim; les *Dècades* de Livi traduïdes al castellà pel canceller Ayala; les

(...)

cions culturals entre les corones de Castella i Aragó a la baixa Edat Mitjana, resta encara per redactar la història de l'estil dels traductors catalans antics i la tipologia dels intel·lectuals que exerciren aquest ofici tan complicat al llarg dels segles XIV i XV. De manera provisional sembla aconsellable recuperar de Rubió i Lluch 1917-1918, Rubió i Balaguer 1984 i Riquer 1964 l'esquema que segueix, amb funció provisional²⁷:

a) Traduccions anteriors a 1350. Es tracta de textos jurídics (*Forum iudicum*, Mundó 1984; *Usatges* 1984), mèdics (*Regiment de sanitat*, Arnau de Vilanova 1947, II), astrològics o d'alguna altra branca científica. Pertanyen a aquesta etapa les primeres traduccions pietoses, com la *Llegenda àuria* (*Vides de sants* 1977) o els *Diàlegs* de sant Gregori (sant Gregori 1931-1968), bíbliques, com la *Biblia* versificada de la Colombina (Riquer 1964, II: 117-121) i alguna obra històrica²⁸.

b) Segona meitat del segle XIV i començaments del XV. Les iniciatives dels monarques de la casa de Barcelona i d'altres personatges encimbellats posen en marxa una vertadera allau de traduccions d'autors antics. A partir dels anys de Joan I i, sobretot en els del seu germà i successor Martí I (Rico 1984b: 285, n. 5) s'intensifica l'activitat en aquest camp. Alguns traductors d'aquesta etapa pertanyen ja a l'època de major maduresa filològica, posterior a 1380, assenyalada per Rubió i Balaguer 1948; tanmateix, normalment disposen de mitjans tècnics molt rudimentaris i algunes de les seves versions semblaran "primitives" als ulls de certs lectors del segle següent, com ja s'ha comentat. Els

Tragèdies de Sèneca atribuïdes a Vilaregut, les *Historiarum Alexandri* de Quint Curci; les *Paradoxa* de Ciceró (versió del ms. 296 de la Biblioteca de Catalunya). Riera 1989 amplia la nòmina perquè considera també els originals catalans traduïts (Ramon Llull, Eiximenis, el *Tirant lo Blanc*, el *Llunari* de Granollacs...) i incorpora notícies de manuscrits perduts conservades en inventaris (*Lilium medicinae* de Gordon, *De amicitia* de Ciceró...) i les versions catalanes intermèdies utilitzades en les compilacions aragoneses de Fernández de Heredia (*Secretum secretorum*, la *Guerra de Iugurta* de Sal·lusti...). No oblidem, però, que també es va transitar el camí contrari, és a dir, el de les versions del castellà al català, almenys des dels temps de Pere el Cerimoniós, que va fer traduir les *Partidas* (Abadal 1913).

27. Riquer 1964, II: 460-479 presenta diverses incidències relacionades amb les traduccions catalanes medievals i en descriu els valors literaris més destacables. Rubió i Balaguer 1948 assenyalava l'any 1380 com el límit entre les "traduccions arcaiques" i les "traduccions conscients del geni de la llengua"; en canvi, Rubió i Balaguer 1984 assigna les traduccions als regnats successius i intenta de caracteritzar totes les etapes: l'etapa dels orígens, és a dir abans de Pere III (75-79 i *passim*); l'etapa d'aquest monarca (141-148); l'etapa de Joan I (175-180); la de Martí I i Ferran d'Antequera (216-233); la d'Alfons el Magnànim (288-302) i la de Joan I i Ferran el Catòlic (367-372). Proposa amb molt bon criteri la reducció d'aquestes sis etapes a quatre el Treball d'Investigació pre-doctoral de Santi Puig, *Estudi sobre la traducció medieval*, aprovat pel Departament de Filologia Catalana de la Universitat Autònoma de Barcelona durant el curs 1988-1989. L'autor del treball remet també a Rubió i Lluch 1917-1918: 94-107.

28. A l'època de Jaume II hi ha interès per la historiografia local des del moment que fra Pere Marsili va traduir al llatí el *Llibre dels feits* de Jaume I. Ormeto intencionadament la menció de l'original primitiu de la branca catalana abreujada de la *Historia de rebus Hispaniae* de Roderic Jiménez de Rada (una de les fonts recurrents dels compiladors d'històries universals a Catalunya), una de les traduccions romàniques del qual, atribuïda a Perc Rivera de Perpejà, se sol assignar a l'any 1266, és a dir, als temps de Jaume I; els dos testimonis més antics d'aquest popular text, però, un de llatí i l'altre en versió catalana, tan solament ens han arribat en còpies del XV, respectivament al ms. 485 de la Biblioteca de Catalunya (fols. 272-285) i al 13 de la Biblioteca Nacional de París (fols. 69v-80). Tinc en preparació un petit assaig sobre la qüestió.

pròlegs dels traductors d'aquesta fructífera etapa són un testimoni fidel de la seva sensació d'impotència davant de les dificultats i les subtileses del llatí²⁹. Pertanyen als temps de Pere III les traduccions de les *Ordinacions* de palau i de les *Partidas* del rei Alfons de Castella, a càrrec de Mateu Adrià, del tractat d'agricultura de Palladi, obra de Ferrer Saiol, de les *Històries troianes* de Guido delle Colonne, obra de Jaume Conesa, de la *Ciutat de Déu* de sant Agustí amb glosses, de dos compendis de Joan de Galles, de l'*Excitatori de la pensa en Déu* de Bernat Oliver, així com la primera versió de la *Consolació de filosofia* de Boeci, dedicada per Pere Sapllana a l'infant Jaume de Mallorca quan estigué pres a Barcelona entre 1358 i 1362 (Riera 1984: 300).

No sempre és factible establir les dates precises de les traduccions ni associar els manuscrits que ens han pervingut amb les dades dels diplomataris i dels inventaris de les biblioteques antigues, cosa que fa que l'assignació de traduccions als diferents regnats sigui de vegades conjectural. S'acostumen a situar en els anys de Joan I, Martí I i Ferran I les traduccions de les *Heroides* d'Ovidi, atribuïdes a Guillem Nicolau, de les *Dècades* de Titus Livi, del *De officiis* de Ciceró, obra de Nicolau de Quilis (Wittlin 1973-1974), dels "llibres de cavalleria" de Frontí i de Vegeci (Badia 1983-1984), de les *Tragèdies* de Sèneca, obra d'un Antoni de Vilaregut (Martínez 1985), i de diverses compilacions i extractes de textos morals d'aquest filòsof, com les *Epístoles a Lucili* (Rubió 1984: 219-222; Martínez 1986). També pertanyen a aquest període les versions romàniques de textos tan diferents com el *Flos sanctorum* (Rubió i Lluch 1907-1921, I: 315) i del *De amore* d'Andreu el Capellà, atribuïda al valencià Domènec Mascó. No hi ha dubte que els manipuladors més notables de textos clàssics d'aquest període són Bernat Metge i Antoni Canals: tots dos van fer sensació amb el seu petrarquisme primerenc i més o menys aproximatiu³⁰.

c) Els anys centrals del segle XV, que corresponen al regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458), veuen minvar el nombre de les versions romàniques d'obres llatines a favor d'algunes noves iniciatives literàries brillants (les esmentades adaptacions de la *Divina Comèdia* i del *Decameron*) i de l'aparició d'un

29. Se sol citar en relació amb això una frase de Jaume Conesa en el seu pròleg de les *Històries troianes*: "car verament lo romanç d'aquelles, en esguard del llatí, lo qual és molt aptament posat, és així com plom en esguard de fin aur" (*Històries troianes* 1916, 4). La insistència dels pròlegs en la "grosseta" del romanç davant de la "subtilsa" i "dolçor" del llatí correspon a unes deficiències reals del coneixement de la llengua sàvia i a l'escàs desenvolupament literari de les llengües vulgars, fenòmens que, d'altra banda, són generals de la Romània. L'anàlisi de Wittlin 1973-1974 de la preparació tècnica de Nicolau de Quilis, traductor de Ciceró, descriu els efectes del mencionat *dèficit* de coneixements del llatí a l'hora d'interpretar els originals. Els mitjans reals dels intel·lectuals catalans dels segles XIV i XV eren francament precaris; si Rubió i Balaguer 1984: 178-179, d'acord amb la tradició crítica de Rubió i Lluch i d'Olivar, tendia a fer caure la responsabilitat de les innovacions literàries en els funcionaris àulics, autors de les traduccions, Rico 1983 i Rico 1984b prefereix atribuir als reis i als nobles que encarregaven les traduccions, desproveïts de formació professional però atents a la palpitació dels temps, l'estímul cap a la importació de novetats (vegeu la nota 20).

30. També es van dur a terme en aquest període traduccions de temes tan dispars com l'*Alcorà*, tractats d'astronomia o obres de Maimònides. Ja hem vist que la diversitat temàtica dels originals traduïts pot estar en relació variable amb la innovació cultural i literària de les traduccions. Els diplomataris i inventaris des dels temps de Rubió i Lluch 1907-1921, permeten de colleccionar moltes dades sobre traduccions perdudes (vegeu Riera 1989).

traductor com Ferran Valentí, que proclama, en el seu assaig prologal a la versió dels *Paradoxa* de Ciceró, ser deixeble de Leonardo Bruni; aquesta declaració, tanmateix, no introdueix cap canvi de rumb substancial en el *modus operandi* tècnic de la seva traducció, que presenta el quadre d'errors i simplificacions habitual entre els millors traductors de l'etapa anterior (Morató 1959).

d) Darrer terç del segle XV i primers anys del XVI. Amb l'aparició de la impremta, les raons de mercat comencen a determinar la fabricació dels llibres d'estampa. De fet, els traductors catalans van quedar al marge de la renovació renaixentista del seu camp, que va ser fruit de l'assimilació de les propostes dels humanistes italians esmentats més amunt i del creixement de l'edició al llarg del XVI. D'aquesta manera Joan Roís de Corella s'exercità en la moralització de faules mitològiques, però va donar a la impremta la seva traducció en quatre llibres de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, el Cartoixà (ultra alguna obra doctrinal del franciscà Eiximenis). Només han arribat fins a nosaltres quatre gruixuts incunables catalans de matèria clàssica: la *Història d'Alexandre* de Quint Curci, traduïda per Lluís de Fenollet (1481); les *Antiguitats judaiques* de Flavi Josep (1482), en la qual s'esmenta el nom de Pere Llopis, la *Consolació de filosofia* de Boeci (1488) i les *Transformacions* d'Ovidi amb les seves allegories de procedència boccacesca, obra de Francesc Alegre (1494). Només en el cas de Boeci ens consta que el text imprès està relacionat amb una traducció que es remunta al XIV, la d'Antoni Genebreda (Riera 1984: 321). Amb el canvi de segle s'aprima i es redueix el filó català, però cal no oblidar que les traduccions d'obres pietoses, jurídiques i doctrinals havien ocupat insistentment la impremta incunable catalana: la *Biblia vulgar* de Bonifaci Ferrer, un *Psalteri*, la *Imitació de Crist* de Gerson, l'*Art de ben morir*, les *Flors de virtut*, la *Visió delectable* del batxiller Francisco de Torre, els *Usatges*, el *Regiment de prínceps* de Gil de Roma (vegeu les apreciacions de Wittlin citades a la nota 9). Les obres escrites originàriament en català que aleshores passaren per les premses van ser, en comparació, minoritàries; sobretot les de caràcter exclusivament literari: el *Tirant lo Blanc* (Martorell 1990a) i la *Tragèdia de Lançolot* (Gras, 1984) se citen entre els rars especímens d'aquesta categoria, al costat de la mitja dotzena d'incunables d'Eiximenis (Bohigas, Soberanas 1976).

REFERÈNCIES

- Abadal, Ramon de (1913), "*Les Partidas a Catalunya*", *Estudis Universitaris Catalans*, VII, pàgs. 118-162.
- Alighieri, Dante (1974-1988), *Divina Comèdia*, 6, traducció d'A. Febrer, edició d'A. Gallina, Barcelona, Barcino, "Els nostres Clàssics".
- Alòs-Moner, Ramon de (1936), "Floretes del llibre de remeis de cascuna fortuna", *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, I, Barcelona, pàgs. 651-666.
- Annicchiarico, Annamaria (1983-1987), *La Fiammetta catalana*, 2, L'Aquila, Japadre.
- Badia, Lola (1973-1974), "Sobre la traducció catalana del *Decameron*", *Boletín de la real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 35, pàgs. 69-101.
- Badia, Lola (1983-1984), "Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 39, pàgs. 191-215.
- Badia, Lola (Digna Vallvé) (1984), "Arnau d'Alfarràs, un bon estilista del segle XV", *El Crotalón. Anuario de Filología Española*, I, pàgs. 831-840.
- Badia, Lola (1985-1986), "La filosofia natural de Guillem de Conches en català", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 40, pàgs. 137-170.
- Badia, Lola (1986), "Per la presència d'Ovidi de l'Edat Mitjana catalana, amb notes sobres les traduccions de les *Heroides* i de les *Metamorfosis* al vulgar", *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, I, Barcelona, Quaderns Crema, pàgs. 29-109.
- Badia, Lola (1988), *De Bernat Metge a Joan Rois de Corella. Estudis sobre cultura literària a la tardor medieval catalana*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Baron, Hans (1928), *Leonardo Bruni Aretino, humanistisch-philosophische Schriften mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe*, Leipzig-Berlin, Teubner. Reprint: Stuttgart, 1969.
- Batlloori, Miquel (1979), *A través de la història i la cultura*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Batlloori, Miquel (1983), *Orientacions i recerques*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Batlloori, Miquel (1987), *Humanismo y Renacimiento. Estudios hispano-europeos*, Barcelona, Ariel, "Historia".
- Beccadelli, Antonio, el Panormita (1990), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana del XV de Jordi Centelles, edició d'Eulàlia Duran, Barcelona, Barcino, "Els nostres Clàssics".
- Boccaccio, Giovanni (1910), *Decameron*, traducció catalana del XV, edició de J. Massó i Torrents, Nova York, Hispanic Society. Reedició, Barcelona, Ediciones, A.H.R., 1964.

- Bohigas, Pere (1982), *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Bohigas, Pere (1985), *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Abadia de Montserrat-Curial Edicions.
- Bohigas, Pere, Amadeu-J. Soberanas (1976), *Exposició commemorativa del V centenari de la impremta. El llibre incunable als Països Catalans*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya.
- Cacho Blecua, Juan Manuel (1991), "Introducción a la obra literaria de Juan Fernández de Heredia", *I Curso sobre lengua y literatura en Aragón (Edad Media)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- Canals, Antoni (1935), *Scipiò e Anibal. De providentia. De arra de anima*, edició de M. de Riquer, Barcelona, Barcino, "Els Nostres clàssics".
- Cancelleria e Cultura nel Medio Evo* (1990), XVI Congresso internazionale di Scienze Storiche, 1985, a cura di Germano Gualdo, Ciutat del Vaticà, Arxiu Secret.
- Canellas López, Angel-José Trenchs (1988), *Cancelleria y cultura: la cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Zaragoza, Càtedra Zurita, Institución Fernando el Católico, "Folia Stuttgartensia".
- Casas Homs, Josep M. (1971), *Ambient gramatical a Barcelona durant el segle XV*, discurs de recepció a la Reial Acadèmia de Bones lletres, Barcelona.
- Casanova, Emili (1988), *El lèxic d'Antoni Canals*, València, Institut de Filologia Valenciana- Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Càtedra, Pedro M. (1988) "Sobre la obra catalana de don Enrique de Villena", *Homenaje a Eugenio Asensio*, Madrid, Gredos, pàgs. 127-140.
- Càtedra, Pedro M. (1989), *Amor y pedagogia en la Edad Media. estudios de doctrina amorosa y pràctica literaria*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- Colomer, Eusebi (1978), "El pensament català de l'Edad Mitjana i del Renaixement, i el llegat filosòfic grec", *Espiritu*, 27, pàgs. 105-123.
- Colomer, Eusebi (1988), "L'humanisme als Països Catalans: Sibüda, Turmeda, Vives", *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia. Institut d'Estudis Catalans*, II, pàgs. 23-44.
- Coll i Alentorn, Miquel (1971-1972), "Les cròniques universals catalanes", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 34, pàgs. 43-50.
- Curial e Güelfa* (1930-1933), 3, edició de Ramon Aramon, Barcelona, Barcino, "Els nostres Clàssics".
- Chartier, Alain (1983), *La belle dame sans merci*, traducció catalana del XV de Francesc Oliver, edició de M. de Riquer, Barcelona, Quaderns Crema.
- de Nigris, Carla (1991), "I prologhi alle versioni di Antoni Canals: epistole o prediche?", *Medioevo Romanzo*, 16, 1-2, pàgs. 208-230.

- Fernández de Heredia, Juan (1964), *La Gran Cronica de Espanya. I-II*, edició de Regina af Geijestam, Uppsala, "Studia Romanica Uspaliensia".
- Fronchino e Brissona (1990), edició d'Annunziata Annicchiarico, Bari, Adriatica Editrice, "Biblioteca di Filologia Romanza".
- Gras, mossèn (1984), *Tragèdia de Lançolot*, estudi i edició de M. de Riquer, Barcelona, Quaderns Crema.
- Gregori, sant (1931-1968), *Diàlegs*, 2, edició de Jaume Bofarull i Amadeu-J. Soberanas, Barcelona, Barcino, "Els Nostres Clàssics".
- GRLMA – *Grundriss der romanische Litteratur des Mittelalters*, 10, Heidelberg, Karl Winter.
- Gumbrecht, H.U. (1988), "Complexification des Structures du Savoir: l'Essor d'une Société Nouvelle à la Fin du Moyen Age", *GRLMA*, VIII, 1, pàgs. 20-28.
- Hauf, Albert G. (1990), *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València, Institut de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Històries Troianes* (1916), de Guiu de Columpnes, traduïdes per Jaume Conesa, edició de Ramon Miquel i Planas, Barcelona, "Biblioteca Catalana".
- Izquierdo, Josep (1990), "El concepte de "prosa de la cancelleria": importància i contingut a través de la historiografia lingüística", *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XX-Miscel·lània Joan Bastardas*, 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 57-76.
- Joan de Galles (1930), *Breviloqui*, edició de Norbert de l'Ordal, Barcelona, Barcino, "Els Nostres Clàssics".
- Latini, Brunetto (1980-1989), *Llibre del Tresor*, 4, versió catalana de Guillem de Copons, edició de C. Wittlin, Barcelona, Barcino, "Els Nostres Clàssics".
- Lawrance, Jeremy N.N. (1989), "Humanism in the Iberian Peninsula", *The impact of Humanism on Western Europe*, edició d'A. Goodman i A. Mackay, Londres i Nova York, Longman, pàgs. 220-258.
- Llibre dels cavalls* (1985), edició de Joan Gili, Oxford, The Dolphin Book Co.
- Marquès Planagumà, Josep M. (1988-1989), "Un nou fragment de Guillem de Conques en català", *Arxiu de textos Catalans Antics*, 7/8, pàgs. 288-289.
- Martínez, Tomàs (1985), "Sobre l'autoria de la traducció catalana de les tragèdies de Sèneca", *Estudis de llengua i literatura catalanes, IX – Miscel·lània Bada Margarit*, 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 135-156.
- Martínez, Tomàs (1986), "Una aproximació a les traduccions peninsulars de les *Epistulae ad Lucilium*. La doble traducció catalana", *Llengua & Literatura*, 1, pàgs. 111-149.
- Martorell, Joanot (1990a), *Tirant lo Blanc i altres escrits*, edició de M. de Riquer, Barcelona, Ariel.
- Martorell, Joanot (1990b), *Tirante el Blanco. Traducció castellana del segle XVI*, edició, introducció i notes de M. de Riquer, Barcelona, Planeta.

- Moll, Francesc de B. (1982), "El *Corbatxo* de Boccaccio traduït al català per Narcís Franch", *Textos i estudis medievals*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 43-122.
- Monfrin, Jacques (1963), "Humanisme et traductions au Moyen Age", *Journal des Savants*, pàgs. 161-190.
- Morató Tomàs, Josep M. (1959), *Traducció de les "Paradoxa" de Ciceró per Ferran Valenti*, Barcelona, "Biblioteca Catalana d'Obres Antiques".
- Morreale, Margherita (1958), "Apuntes bibliográficos para la iniciación al estudio de las traducciones biblicas medievals en catalán", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 31, pàgs. 271-290.
- Mort d'Aristòtil, La* (1987), edició de Jaume Riera, Barcelona, Edicions del Mall, "Biblioteca Escrinny".
- Mundó, Anscari M. (1984), "Fragment del *Llibre jutge*, versió catalana antiga del *Liber iudiciorum*", *Miscel·lània Aramon i Serra*, 4, Barcelona, Curial, pàgs. 155-193.
- Nadal, Josep M.-Modest Prats (1982), *Història de la llengua catalana*, I, Barcelona, Edicions 62.
- Nadal, Josep M. (1989), "Dir lo latí en so de romanç", *Caplletra*, 6, pàgs. 171-177.
- Nicolau d'Olwer (1928), "Manoscritti catalani dei "Trionfi" del Petrarca", *Studi Medievali*, I, pàgs. 186-188.
- Norton, J.F. (1978), *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal (1501-1520)*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Norton, Glyn P. (1981), "Humanist Foundations of Translation Theory (1400-1450: a Study in the Dynamics of Word)", *Canadian Review of Comparative Literature*, pàgs. 173-203.
- Novelari català dels segles XIV al XVII* (1908-1916), 3, edició de Ramon Miquel i Planas, Barcelona, "Biblioteca Catalana".
- Olivar, Marçal (1936), "Notes entorn de la influència de l'*Ars dictaminis* sobre la prosa catalana de Cancelleria de finals del segle XIV", *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, III, Barcelona, pàgs. 631-653.
- Prats, Modest (1983), "Un vocabulari català a la versió del *De regimine principum* de Gil de Roma", *Actes del sisè colloqui internacional de llengua i literatura catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 29-88.
- Rencontres de cultures dans la philosophie médiévale* (1990). *Traductions et traducteurs de l'antiquité tardive au XIVE siècle*, Universitat Catòlica de Lovaina-Universitat de Casino, Tournout, Brepols.
- Rico, Francisco (1978), *Nebrija frente a los bárbaros*, Salamanca, Universidad de Salamanca.

- Rico, Francisco (1983), "Petrarca y el *humanismo catalán*", *Actes del sisè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 257-292.
- Rico, Francisco (1984a), "Imágenes del Prerrenacimiento español: Joan Rois de Corella i la *Tragèdia de Caldesa*", *Estudios de la literatura española y francesa, siglos XVI y XVII. Homenaje a Horst Baader*, Verlag Klaus Dieter Vervuert, Frankfurt, pàgs. 15-27.
- Rico, Francisco (1984b), "Antoni Canals i Petrarca. Para la fecha y las fuentes del *Scipió e Anibal*", *Miscel·lània Sanchis Guarner*, I, València, Universitat de València, pàgs. 285-288.
- Ricketts, P.T. (1972), "The Hispanic Tradition of the *Breviari d'amor* by Matfre Ermengaud of Béziers", *Hispanic Studies in Honour of Joseph Manson*, Oxford.
- Riera i Sans, Jaume (1980), "El primer text conegut en *estil de valenciana prosa*: una carta atribuïble a Antoni Canals", *Homenatge a R. Aramon i Serra*, II, Barcelona, Curial, pàgs. 513-522.
- Riera i Sans, Jaume (1984), "Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci", *El Crotalón. Anuario de Filología Española*, 1, Madrid, pàgs. 297-327.
- Riera i Sans, Jaume (1987), "Presència de Josefus a les lletres catalanes medievals", *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, II, Barcelona, Quaderns Crema, pàgs. 179-220.
- Riera i Sans, Jaume (1989), "Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV", *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. VIII Àrea. 7 Història de la Llengua*, edició d'Antoni Ferrando, València, Institut de Filologia Valenciana, pàgs. 699-710.
- Riquer, Martí de (1934), *L'Humanisme Català*, Barcelona, Barcino, "Collecció Popular Barcino".
- Riquer, Martí de (1959), *Obras de Bernat Metge*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Riquer, Martí de (1964), *Història de la Literatura Catalana*, 3, Barcelona, Ariel, 1964. Reedició, Barcelona, Planeta, 4, 1980.
- Riquer, Martín de (1978), "Il Boccaccio nella letteratura catalana medievale", *Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali*, Florència, Olschki, pàgs. 107-126.
- Romano, David (1979), "La versió catalana del *De claris mulieribus* de Boccaccio", *Miscel·lània Aramon i Serra*, I, Barcelona, pàgs. 507-511.
- Romano, David (1982), "Appunti per la fortuna di Leonardo Bruni nella cultura catalana", *Il Rinascimento. Aspetti e problemi. Atti del X congresso dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana* (Belgrado, 1979), Florència, Olschki, pàgs. 603-606.
- Rubió i Balaguer, Jordi (1948), *De l'Edad Mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València*, Barcelona, Aymà. Reedició, Barcelona, Teide, 1979.

- Rubió i Balaguer, Jordi (1984), *Història de la Literatura Catalana*, I, *Obres de J. Rubió*, I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Rubió i Balaguer, Jordi (1985), *Història de la Literatura Catalana*, II, *Obras de J. Rubió*, III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Rubió i Balaguer, Jordi (1990), *Humanisme i Renaixement*, *Obres de J. Rubió*, VIII, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Rubió i Lluch, Antoni (1889), *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*, discurs de recepció a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona.
- Rubió i Lluch, Antoni (1907-1921), *Documents per a l'estudi de la cultura catalana mig-aval*, 2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Rubió i Lluch, Antoni (1917-1918), "Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català", *EUC*, X, pàgs. 1-117.
- Ruiz Calonja, Joan (1954-1956), "Valor literario de los preámbulos de la Cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, pàgs. 205-234.
- Russell, Peter (1985), *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Schmid, Beatrice (1988), *Les "traduccions valencianes" del Blanquerna (València 1521 i de la Scala Dei (Barcelona 1523). Estudi lingüístic*, Barcelona, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Sèneca, L. Aneo (1987), *Llibre de virtuoses costums*, traducció del *Liber de moribus* per Martí de Viciana, edició de J. Riera i Sans, Barcelona, Edicions del Mall, "Biblioteca Escriny".
- Traductions et traducteurs au Moyen Age* (1989), Actes del Col·loqui Internacional del CNRS, París, CNRS.
- Turró, Jaume, "Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca", *Miscel·lània Fuster*, III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 149-169.
- Usatges de Barcelona* (1984), còdex de mitjan segle XII, edició de Joan Bastardas, Barcelona, Fundació Noguera.
- Versione catalana della "Inchiesta del san Graal"*, *La* (1917), edició de V. Crescini y V. Todesco, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Viciana, Martí de (1982), *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, edició d'A. Ferrando, Barcelona, Edicions del Mall, "Biblioteca Escriny".
- Vides de sants rosselloneses* (1977), 3, edició de Ch. S.M. Kniazzech y E. J. Neugaard, Barcelona, Fundació Vives Casajuana.
- Vilanova, Arnau de (1947), *Obres catalanes*, edició de M. Batllori, 2, Barcelona, Barcino, "Els Nostres Clàssics".
- Wittlin, Curt (1963-1968), "La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi", *ER*, 13, pàgs. 277-315.
- Wittlin, Curt (1971), "La *Suma de colacions* de Juan de Gales en Catalunya", *Estudis Franciscans*, 72, pàgs. 189-303.

- Wittlin, Curt (1973-1974), "Ses lima e correcció de pus dols estil: fra Nicolau de Quilis traduint el llibre *De officiis* de Ciceró", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 35, pàgs. 125-158.
- Wittlin, Curt (1976), "Les traducteurs au Moyen Age: observations sur leurs techniques et difficultés", *Actes du XIII Congrès international de Linguistique et Philologie Romane*, II, Québec, pàgs. 601-611.
- Wittlin, Curt (1988a), "Una traducció catalana parcial del *Tresor* de Brunetto Latini conservada a l'Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona", *Miscel·lània Joan Gili*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 625-639.
- Wittlin, Curt (1988b), "La revisió lingüística de l'antiga traducció catalana del "De regimine principum" d'Egidi Romà feta en 1480 pel mestre Aleix de Barcelona", *Actes del sisè col·loqui de la NACS*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 111-134.
- Wittlin, Curt (1991), *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Zink, Michel (1985), *La subjectivité littéraire*, Paris, PUF.